

**SHUBHA ASRIDA ISHONCH ILMI: KALOM ILMINING
BUGUNGI ZARURATI**

*Materialistik va ateistik fikrlarga nisbatan e'tiqodiy himoyaning aqliy
asoslari*

ABDUSAMAD YULDASHEV

Imom Buxoriy nomidagi Toshkent Islom

Institutining Islom ilohiyoti, falsafasi va

Moturidiylik ta'limoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kalom ilmining islom aqidasi aqliy dalillar asosida himoya qilishdagi o'rni, uning tarixiy shakllanishi va zamonaviy dolzarbligi yoritiladi. Tadqiqotda kalom ilmining ta'rifi, nomlanish sababi, asosiy mavzusi, paydo bo'lish omillari va mutakallimlar nigohidagi foydalari tahlil qilinadi. Maqola kalom ilmining faqat tarixiy ilm emas, balki zamonaviy mafkuraviy tahdidlarga nisbatan e'tiqodiy barqarorlikni ta'minlovchi ilmiy qurol sifatida qanday ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Ayniqsa, materialistik va ateistik g'oyalarga qarshi dalil asosida javob berish zarurati ortib borayotgan bugungi "shubha asri"da bu ilmning ahamiyati yana ham kuchaymoqda.

Аннотация: В статье рассматривается наука калам как рациональное средство защиты исламского вероучения в условиях современных идеологических вызовов. Анализируется определение калама, логика его наименования, предмет, причины возникновения и его значение в классической и современной исламской мысли. Подчеркивается, что калам — это не просто историческая дисциплина, а актуальное интеллектуальное средство, способное защищать исламскую веру от натиска материализма, атеизма и других современных идеологий. Особое внимание уделено пользе калама в эпоху сомнений и духовной нестабильности.

Abstract: This article explores the science of Kalām as a rational tool for defending Islamic theology in the face of contemporary ideological challenges. It

analyzes the definition of Kalām, its terminology, subject matter, origins, and its relevance both in classical scholarship and modern contexts. The paper emphasizes that Kalām is not merely a historical discipline but a vital intellectual framework that equips Muslims with reasoned arguments against materialist and atheist ideologies. Special attention is given to the role of Kalām in the current “age of doubt,” where spiritual and doctrinal stability is increasingly threatened.

Kalit soʻzlar: *Kalom, aqida, mutakallim, dalil, aql, iymon, shubha, materializm, eʼtiqod, ilohiyot*

KIRISH

XXI asr — bu ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, ochiq axborot oqimi va gʻoyaviy kurashlar zamonidir. Bugungi dunyoda inson tafakkuriga turli mafkuraviy taʼsirlar, xususan ateizm, materializm va sekulyarizm singari eʼtiqodiy tahdidlar tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, yosh avlod ongiga shubha soluvchi savollar – “Alloh bormi?”, “Din ilmga zidmi?”, “Oxirat haqiqatmi?” kabi muammolar, faqatgina diniy hissiyot emas, aql va dalil asosidagi eʼtiqodiy barqarorlikni talab qilmoqda.

Ana shunday shubhalar girdobida ishonchni tiklovchi va uni ilmiy asosda mustahkamlovchi kalom ilmi yana bir bor dolzarb boʻlib chiqmoqda. Kalom — bu islom aqidasi aqliy va mantiqiy dalillar orqali isbotlovchi, uni buzuvchi gʻoyalarga qarshi qatʼiy javob beruvchi, tafakkurga asoslangan ilmiy fan hisoblanadi. U nafaqat tarixiy bir zarurat mahsuli, balki bugungi mafkuraviy jang maydonida ham zaruriy quroldir.

Mazkur maqolada kalom ilmining paydo boʻlish sabablari, tushunchaviy mohiyati, asosiy mavzusi va tarixiy shakllanishi oʻrganiladi. Ayniqsa, ulamolar nigohida bu ilmdan koʻzlangan foyda va hozirgi kunda undan qanday foydalanish mumkinligi tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — kalom ilmini faqat oʻtmish yodgorligi emas, balki hozirgi eʼtiqodiy barqarorlikning asosi sifatida qayta anglashdir.

ASOSIY QISM

Kalom ilmining taʼrifi. Mashhur olim Ijij kalom ilmini quyidagicha taʼriflaydi:

“Kalom ilmi – bu shunday ilmki, u orqali diniy e’tiqodlarni isbotlash va ularga bildirilgan e’tirozlarga javob berish imkoniyati paydo bo’ladi.”¹

Bu yerda “e’tiqodlar” deganda — faqatgina ishonishga oid bo’lgan, amaliy harakat talab qilmaydigan masalalar tushuniladi. “Diniy” degani esa — bu e’tiqodlar Payg‘ambar Muhammad sallallohu alayhi vasallamning diniga tegishli degan ma’noni bildiradi.

Ibn Xaldun esa o‘zining mashhur Muqaddima asarida kalom ilmini quyidagicha tushuntiradi:

“Bu ilm — iymon asoslari haqida aqliy dalillar orqali isbotlar keltiruvchi va e’tiqodda sodiq salaf ulamolarining yo‘ldan chekkalarga og‘gan bid’atchi va yo‘ldan adashgan kishilarga qarshi javoblar beruvchi ilmdir.”²

Taftazoniy esa quyidagicha ta’rif beradi:

“Kalom – bu diniy e’tiqodlarni qat’iy dalillar asosida o‘rganadigan ilm.”³

Xulosa tariqasida shularni aytish mumkin:

1. Kalom ilmi dalil va aqliy izlanish asosida quriladi. Ya’ni, bu ilm e’tiqodni faqat vahiy orqali emas, balki fikr yuritish, isbot va savol-javob yo‘li bilan mustahkamlaydi.

2. Kalom ilmining vazifasi — aqliy asoslar bilan e’tiqodni himoya qilish va unga qarshi aytiladigan shubha va e’tirozlarga javob berishdir.

3. Kalom ilmi islom e’tiqodining barcha asosiy qismlarini o‘z ichiga oladi, ya’ni imonning olti sharti – Allohga, farishtalarga, kitoblarga, payg‘ambarlarga, oxiratga, qazo va qadarga bo’lgan iymonni o‘rganadi.

Kalom ilmining ta’riflariga nazar solganimizda, bu ilm nafaqat e’tiqodiy masalalarni nazariy jihatdan o‘rganadi, balki shubhalarga qarshi qat’iy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Ijy, Ibn Xaldun va Taftazoniy kabi olimlarning ta’riflari shuni ko‘rsatadiki, kalom — haqiqatni himoya qiluvchi va e’tiqodni dalil asosida mustahkamlovchi quroldir. Ayniqsa, hozirgi shubha asrida, e’tiqodga bo’lgan ishonch zaiflashayotgan davrda bu ilm — islom aqidasi aql bilan anglash

¹ Abdurahmon Ijy. Al-Mavoqif. — Bayrut: Dar al-Jil, 1997. — B. 8.

² Abdurahmon ibn Xaldun. Muqaddima. — Bayrut: Dar al-Fikr, 2004. — B. 501.

³ Taftazoniy. Sharh al-Aqoid an-Nasafiyya. — Gujarat: Idarot al-Siddiq, 2018. — B. 26.

va himoya qilish vositasi sifatida yana ham muhimroq ahamiyat kasb etmoqda.

Bu ilmning “Kalom ilmi” deb nomlanishi. Bu ilmning “kalom” deb atalishining bir nechta sabablari bor:

1. Allohning kalomi (ya’ni Qur’onning yaratilganmi-yaratilmaganmi degan masalasi) — ilmiy bahslar ichida eng mashhuri bo‘lgan. Shuning uchun bu ilm o‘zining eng mashhur mavzusiga nisbat berilib “kalom” deb nomlangan.

2. Bu ilm dinning asoslari ustida aqliy dalillar bilan isbotlash usullarini o‘rgatadi. Shu tomoni bilan u falsafadagi mantiq ilmiga o‘xshaydi. Falsafa olamida “mantiq” deb atalgan narsaga islom olamida “kalom” deb nom berish orqali ikki so‘z o‘rtasidagi atama farqini ajratish maqsad qilingan.

3. Bu ilm bilan shug‘ullangan kishi e’tiqod masalalarida fikr yuritish, dalil keltirish va raqibga javob qaytarish qobiliyatini hosil qiladi. Shu sababli unga “kalom” (ya’ni gap, bahs, so‘zlashuv) nomi berilgan.

4. Ilk olimlar bu ilmga oid kitoblarini yozayotganda har bir bobni “Kalom fi...” (Masalan: Kalom fit-tavhid, Kalom fil-qadr... Tavhid haqida gap, qadar haqida gap...) deb boshlab yozishgan. Shuning uchun bu ilm kitob nomlarida ko‘p ishlatilgan “kalom” so‘ziga nisbat berilib shu nom bilan mashhur bo‘lgan.⁴

Kalom ilmining nomlanishi bejiz emas: bu ilm “gap”, “so‘zlashuv”, “bahs” asosida haqiqatni himoya qilishga chaqiradi. Ayniqsa, Qur’on yaratilganmi degan bahs tarixda eng mashhur e’tiqodiy sinovlardan biri bo‘lgan. Bugungi kun sharoitida esa — bu ilm faqatgina tarixiy bahs emas, shubhalar bilan “so‘zli kurash” olib boriladigan mafkuraviy maydonning ilmiy asosidir. Demak, kalom — “so‘z orqali haqiqatni baralla aytish” ilmi bo‘lib, ayni bugungi ideologik bosimlar fonida, dalil asosida so‘zlay oladigan ishonchli musulmon shaxsini tarbiyalaydi.

Kalom ilmining mavzusi. Kalom ilmi diniy e’tiqodlarni isbotlash va qarshi taraflarning shubha va e’tirozlariga javob berish bilan shug‘ullanadi. Shuning uchun bu ilmning mavzusi — qalban tasdiqlab, til bilan iqrar qilishimiz lozim bo‘lgan e’tiqodiy masalalardir.

⁴ Qarang: Abdulqodir Abdur Rahim. E’tiqod durdonalari. — T.:O‘qituvchi, 2020.

“Kalom ilmining mavzusi — ma’lum bo’lgan narsalar bo’lib, ular orqali diniy e’tiqodlarni isbotlash ko’zlanadi. Har bir ilmning mavzusi o’sha ilmda o’rganiladigan narsalarning xos xususiyatlariga bog’liq bo’ladi. Bu ilmda esa Yaratuvchining (Allohning) qadimligi, birlikda bo’lishi, qudrati, irodasi kabi sifatleri; jism va hodisalarning esa yangilik, ehtiyoj, qismlardan tarkib topganlik, yo‘q bo’lib ketishga moyilligi kabi holatlari tahlil qilinadi. Bu orqali Allohga nisbatan islomiy aqidaga xos e’tiqodlar yoki ularga olib boruvchi dalillar aniqlanadi. Shuning uchun bu ilmning mavzusi — aynan diniy e’tiqodlarni isbotlaydigan bilimlar haqida bo’lishi afzalroqdir, Allohning Zoti haqida bahs yuritishdan emas. Shuni unutmaslik kerakki, biz islomiy e’tiqodlarni kalom qoidalaridan emas, Qur’on oyatlari va sahih hadislardan olamiz. Kalom ilmidagi maqsad esa — bu e’tiqodlarga qarshi chiqayotganlarning shubha va e’tirozlarini daf etishdir.”⁵

Kalom ilmining mavzusi — islom aqidasiining markazida turgan e’tiqodiy masalalardir. Bu ilm Allohning mavjudligi, sifatleri, payg‘ambarlik, oxirat, qazo va qadar kabi dolzarb masalalarni aqliy asosda o’rganadi. Ayniqsa, zamonaviy insonni Allohga ishonishga undashda, bu masalalarni falsafiy, ilmiy va daliliy asosda tushuntirish zarurati ortib bormoqda. Shubha asrida esa aynan mana shu mavzular atrofida savollar ko‘p bo‘layotgan bir paytda, kalom ilmi bu savollarga ilmiy, aqliy va iymoniy asosda qat’iy javob beruvchi yagona yo‘ldir.

Kalom ilmining paydo bo’lish sabablari. Kalom ilmi musulmon jamiyatida to’satdan yoki hech qanday sabab bo’lmasdan paydo bo’lmagan. Aksincha, uning yuzaga kelishiga turli sabab va omillar ta’sir qilgan. Ulardan ba’zilar quyidagilardir:

1. Boshqa xalqlar mafkuralarining kirib kelishi (madaniy bosqin)

Musulmonlar forslar, Shom va Misr kabi qadimiy madaniyatga ega bo’lgan yurtlarni fath qildilar. Bu yerlarning har birida o’ziga xos diniy e’tiqodlar mavjud edi: Forslar orasida zardushtiylik, moniylik va mazdakiylik keng tarqalgan edi. Shuningdek, Shom va Misrda yahudiylik hamda nasroniylik dinlari keng yoyilgan edi.

⁵ Safariniy. *Lavomi al-anvor al-bahiyya*. — Dimashq: Muassasat al-xofiqin. 1-jild, 1986. — B. 5.

Musulmonlar bu hududlarni egallaganlarida, mahalliy xalqlar harbiy kuch bilan qarshi tura olmasliklarini tushunib yetdilar. Shunda bu xalqlarning olimlari va din peshvolari islomga qarshi madaniy-hujum boshladilar. Ularning maqsadi — islom e'tiqodiga shubha solish, musulmonlarning ruhiy birligini zaiflashtirish va ularni ichdan parchalash edi.⁶

Shuning uchun musulmonlar bu g'oyalarga qarshi o'z dinlarini falsafa va mantiq asosida himoya qilishga majbur bo'lishdi.

2. Siyosiy kelishmovchiliklar

Islom jamiyatidagi siyosiy voqealar ham kalom ilmining paydo bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Chunki siyosiy nizolar ko'pincha e'tiqod bilan bog'liq edi. Natijada xavorij, shialar kabi diniy oqimlar paydo bo'lib, o'z qarashlarini himoya qilish uchun Qur'on oyatlarini turlicha talqin qilishdi, hatto o'z fikrlariga mos hadislar to'qib chiqishdi. Bu hol esa e'tiqod masalalarining falsafiy va aqliy yo'nalishda tahlil qilinishiga olib keldi.

3. Tarjima harakati

Islom fathlari kengayib, turli madaniyatlar bilan aloqa kuchaygach, yunon falsafasi, xususan Arastu, Suqrot va Aflotun g'oyalari arab tiliga tarjima qilindi. Bu falsafaning to'g'ri jihatlari bilan birga noto'g'ri tomonlari ham bor edi. Buning natijasida insonlarda islom dinining ba'zi e'tiqodiy masalalarida noto'g'ri qarashlar paydo bo'ldi. Ulamolar bu tafakkur bilan tanishib chiqib, foydali jihatlari olib, noto'g'ri tomonlarini rad etishdi. Musulmonlarga o'zlarining dinlarini falsafiy qoidalar asosida tushuntirib berdilar.

4. Qur'ondagi mutashobeh oyatlar (ma'nosi noaniq bo'lgan oyatlar)

Qur'onda ba'zi oyatlar bor bo'lib, ularning mazmuni ochiq-oydin emas (masalan, Allohning arshga istiva qilishi, ko'rilishi kabi masalalar). Bu oyatlarni turli musulmon guruhlar turlicha talqin qilishgan. Har bir taraf o'z fikrini himoya qilishga urinib, bahs-munozaralar, tortishuvlar yuzaga kelgan. Bu esa ba'zida fitna va ixtiloflarga sabab bo'lgan. Shu sababli, musulmon olimlar bu guruhlarining fikrlarini o'rganib, o'sha guruhlar ishlatgan uslubda ularga ilmiy javob qaytarishga

⁶ Abu Rayyon. Tarix al-fikr al-falsafiy. — Iskandariya: Dar al-ma'rifat al-jomeiya, 1992. — B. 138.

kirishgan. Natijada kalom ilmi shakllanib rivojlanib bordi.

5. Inson aqlining tabiati

Alloh taolo har bir odamga aql bergan, lekin odamlar fahm, tafakkur va bilim darajasi jihatidan bir xil emas. Shu sababli, odamlar turli masalalarda turlicha savollar va muammolar ko'tarishgan. Masalan: Allohni ko'rish mumkinmi? U qanday qilib arshga istivo qilgan? Jannat va do'zax abadiymi? Kabi savollar e'tiqodiy bahslarga sabab bo'lgan. Har xil savollarga javoban har bir guruh chuqur o'rganishga, tafakkur qilishga kirishgan. Bu esa Qur'onning o'zi insonni "tafakkur qilishga, aql yuritishga" chaqirganiga muvofiq edi.⁷

Tarixda kalom ilmi tashqi mafkuraviy bosqinlarga javoban, firqaviy bo'linishlar va siyosiy nizolaryechim o'laroq, tarjima harakati natijalariga muvofiq va aqliy tafakkurga undash natijasida yuzaga kelgan. Aynan shunday omillar bugungi kunda ham yangi shaklda namoyon bo'lmoqda: axborot xurujlari, ideologik tahdidlar, relativistik qarashlar va aqidaviy befarqlik. Bu esa kalom ilmining hozirgi zamon uchun qayta tiklanishini talab etadi. Shubha asrida yashayotgan ummat uchun kalom — shunchaki tarixiy ilm emas, balki hayotiy ehtiyojdir.

Kalom ilmining foydalari. Imom Ijyning fikriga ko'ra, kalom ilmining inson uchun quyidagi foydalari mavjud:

"Birinchidan: Insonni ko'r-ko'rona taqlid quyi darajasidan olib chiqib, mustahkam ishonchning cho'qqisiga yetkazadi. Alloh taolo shunday deydi:

"Alloh sizlardan imyon keltirganlarni va ilm berilganlarni darajalar bilan yuksaltiradi."

Ikkinchidan: Haqqni izlab yurganlarga dalillarni tushunarli tarzda bayon qilib yo'l ko'rsatadi, haqiqatga qarshi chiqayotganlarga esa qat'iy hujjatlar bilan javob beradi.

Uchinchidan: Islom dini asoslarini — ya'ni e'tiqodiy qoidalarni — buzg'unchilar keltiradigan shubhalardan saqlaydi.

To'rtinchidan: Kalom ilmi barcha shar'iy ilmlarning asosi bo'lib xizmat qiladi. Ularning ildizi ham, manbai ham aynan shu ilmga borib taqaladi.

⁷ Qarang: Abdulfattoh Mag'ribiy. Al-firoq al-kalamiyya al-kalamiyya. — Qohira: Maktabat vahba, 1995.

Beshinchidan: Niyat va e'tiqodni to'g'rilaydi, zero amal faqat to'g'ri niyat va sog'lom e'tiqod bilan Alloh tomonidan qabul qilinadi. Va bu barchasining eng oliy maqsadi — dunyoda ham, oxiratda ham baxt-saodatga erishishdir.”⁸

Imom Safariniy esa kalom ilmining foydasini quyidagicha bayon qiladi:

“Albatta, quyidagi jumla siz so'raganidek to'liq, silliq va tushunarli tarzda o'zbek tiliga tarjima qilindi:

Imom Safariniy kalom ilmining foydasini quyidagicha izohlaydi:

“Bu ilmdan dunyoda ko'riladigan foyda shuki — insonlarning yashash tartibi adolat va to'g'ri muomala asosida barqaror saqlanadi, chunki bu tamoyillar insoniyatning buzilmasdan davom etishi uchun zarurdir. Oxiratdagi foydasi esa — kufr va noto'g'ri e'tiqod natijasida keladigan azobdan najot topishdir.”⁹

Bu foydalar, albatta, bid'atchilar va yo'ldan og'gan kishilarga javob berishda, hamda ahl al-sunna val jamoa yo'lini himoya qilishda namoyon bo'ladi.

Ijy va Safariniy kabi mutakallimlar fikricha, kalom ilmi faqat nazariy bilim emas, balki iymonning mustahkamlanishi, jamiyatdagi adolat va aqidaviy barqarorlikning kafolatidir. Ayniqsa, amal faqat to'g'ri iymon bilan qabul qilinadi degan haqiqat, bugungi e'tiqodiy tanazzul fonida yana bir bor o'z ahamiyatini namoyon qiladi. Shubha zamonida kalom ilmi — nafaqat iymonni himoya qiladi, balki jamiyatni fikriy, ma'naviy va axloqiy inqirozdan ham saqlab qoladi.

XULOSA

Yuqorida ko'rib o'tilganidek, kalom ilmi — bu faqatgina ilohiy bilim emas, balki e'tiqodiy tafakkurni yuksaltiruvchi, haqiqatni dalil bilan asoslovchi, shubhalarga qarshi intellektual qalqon vazifasini o'taydigan ilmiy sohaga aylangan. Islom tarixida bu ilm firqaviy ixtiloflar, xorijiy mafkuralar va falsafiy qarashlar qarshisida musulmon aqidasi himoya qilishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Bugungi globallashuv va g'oyaviy tazyiqlar davrida kalom ilmi ayni zaruratga aylangan. Materialistik va ateistik qarashlar Qur'on va sunnatga tayanilgan e'tiqodga shubha solayotgan bir paytda, kalom ilmi bu shubhalarga aqliy

⁸ Abdurahmon Ijy, Al-Mavoqif. — Bayrut: Dar al-Jil, 1997. — B. 9.

⁹ Safariniy, Lavomiul anvorul bahiyya. — Dimashq: Muassasatul xofiqin. 1-jild, 1986 — B. 5.

asosda dalil va javob berish imkonini beradi. Ayniqsa, ilmga chanqoq va mantiqqa tayanadigan avlod uchun bu ilm — iymonni anglab yetish, haqiqatni dalil bilan ko'rish, shubhalar oldida qat'iy pozitsiyani saqlash vositasidir.

Shu sababli, kalom ilmini chuqur o'rganish, uni yangicha yondashuvlar bilan tiklash va zamonaviy muammolarga qo'llay bilish — har bir islom ilmi fidoyisining vazifasidir. Bu ilm nafaqat o'tmish ulamolarining merosi, balki kelajak avlodning e'tiqodiy immunitetini ta'minlovchi strategik asosdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ijy. Al-Mavoqif. — Bayrut: Dar al-Jil, 1997. — 666 b.
2. Abdurahmon ibn Xaldun. Muqaddima. — Bayrut: Dar al-Fikr, 2004. — 851 b.
3. Abdulqodir Abdur Rahim. E'tiqod durdonalari. — T.:O'qituvchi, 2020. — 534 b.
4. Abu Rayyon. Tarix al-fikr al-falsafiy. — Iskandariya: Dar al-ma'rifat al-jomeiya, 1992. — 476 b.
5. Abdulfattoh Mag'ribiy. Al-firoq al-kalamiyya. — Qohira: Maktabat vahba, 1995. — 430 b.
6. Safariniy. Lavomi al-anvor al-bahiyya. — Dimashq: Muassasat al-xofiqin. 1-jild, 1986. — 352 b.
7. Taftazoniy. Sharh al-Aqoid an-Nasafiyya. — Gujarot: Idarot al-Siddiq, 2018. — 542 b.